

LECH SZCZUCKI

DUDITH ANDRÁS (1533–1589) LEVELEZÉSE¹**Dudith András és az antitrinitarianizmus. Rövid monográfia**

Dudith András személye aligha ismert az olvasók többsége számára. Ezért szeretném röviden ismertetni az életrajzát, majd néhány lényegi problémát, amely levelezésének sajtó alá rendezésével kapcsolatos. Végül kifejtem, hogyan viszonyult Dudith az antitrinitarizmushoz, főleg 1568 és 1572 között, amikor erősen a hatása alá kerülve nyíltan rokonszenvezett ezzel a felekezettel.²

Dudith András 1533-ban született Budán. Apja horvát nemesi, anyja veleneci patrícius családból származott. Mivel még kisgyermek volt, amikor apja a törökök elleni hadjáratban elesett, nagybátyja, Agostino Sbardellati püspök szoros felügyelete alatt nevelkedett, aki nemcsak kiváló államférfi és hadvezér, hanem I. Ferdinánd császár hűséges szolgája és bizalmasa is volt egyben. A Dudith család Habsburg-párti hagyományait – mind férfi, mind női ágon – szem előtt kell tartanunk, mivel azokhoz maga András is mindvégig hűséges maradt. A kora gyermekkorától fogva papi hivatásra szánt Dudith igen jó nevelésben részesült, először Wrocławban, 1550 és 1560 között Itáliában (Padova, Velence), majd Franciaországban (Párizs), végül ismét Itáliában (Padova, Velence) tanult.³

Rengeteget utazott, többek között 1555-ben Angliába a híres katolikus reformer, Reginald Pole bíboros kíséretében. Dudith már tanulmányai során hírneves filológussá vált: a görög és latin nyelv tudósaként⁴, az ókori kódexek elmélyült olvasójaként és lelkes kutatójaként olyan jeles humanisták nagyrabecsülését nyerte el, mint Paolo Manuzio, Carlo Sigonio és Pierre de la Remée. Ez az évtized életének utolsó ismert időszaka, tele homályos részletekkel, amelyek az eddig ismert források alapján nem tisztázhatók. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy hazai elismertsége többek között vallási okokból késlekedett, olyanokéból, amelyek az 1550-es évek közepétől nyilvánultak meg. Egyik korabeli levelének

1 Horváth Péter Iván fordítása. A tanulmányt bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Frank D. Dániel.

2 Lech Szczucki, *Studium z dziejów antytrynitaryzmu Polskiego XVI. w.* Warszawa, 1964.

3 Lech Szczucki, *L'antitrinitarismo in Polonia, in Movimenti ereticali in Italia e in Polonia nei secoli XVI-XVII.* Firenze, 1974.

4 Dán Róbert, *Dudith András és a „Lingua primigenia” kritikája.* *Reneszánsz-Füzetek* 9. MTA, 1971. 103-120. old.

tanúsága szerint⁵ Dudith súlyos ideológiai válságon ment keresztül. A katolicizmust (átmenetileg) elhagyva Németországban szándékozott letelepedni a neves jogtudós, Matteo Gribaldi mellett, aki – mint köztudott – szenvedélyesen hirdette Szervét Mihály tanait.⁶ Végül mégis visszatartotta családjának és barátainak tiltakozása, sőt Ferdinánd császár személyes közbelépése is, aki jól emlékezett hű alattvalójának tehetséges unokaöccsére. Dudith 1560-ban végleg visszatért Magyarországra. Végül is megmaradt római katolikusnak, gyors pályafutást kezdett az egyházban, ám ugyanakkor gondosan – jóllehet titokban – ápolta baráti és egyéb kapcsolatait a protestáns világ tagjaival. Meghasonlását vélhetőleg csak tovább mélyítette, hogy a magyar papság képviselőjeként részt vett a tridenti zsinat 1562–1563. évi ülésén. Megbízását I. Ferdinánd császárnak köszönhette, aki egyidejűleg kinevezte a dalmáciai Knin (Tina) város püspökévé is.

Dudith szerepe a tridenti zsinaton⁷

Tridenti tartózkodása idején Dudith számos reformot próbált kikényszeríteni, méghozzá szoros együttműködésben a zsinaton jelen lévő császári küldöttséggel. Álláspontja az volt, hogy a két szín alatti áldozás minden hívet megillet, a Római Kúriát pedig úgy kívánta átszervezni, hogy annak egyes kiváltságai a megyéspüspökökre szálljanak át. Dudith minden jel szerint hitt abban, hogy a zsinatnak sikerül felülkerekednie a kereszténység szakadásán, illetve bölcs megoldások kiötlésével rábírnia a protestánsokat – legalábbis egy részüket – a római egyházzal való tisztességes kiegyezésre. 1563-ban azonban ráeszmélt reményei meddőségére, ezért távozott a zsinatról. Tridenti tartózkodása és számos ott elmondott nagyszerű beszéde mégis újból megerősítette helyzetét a császári udvarban. Kívívta I. Ferdinánd és szabadelvű fia, a protestáns érzületű II. Miksa elismerését, akivel fiatal diplomataként szoros kapcsolatot, majd szívélyes barátságot alakított ki. Dudith tekintélyét tovább növelte, hogy kinevezték a hírneves pécsi püspökség élére, majd 1565-ben Lengyelországba küldték egy felelősségteljes diplomáciai ügyben. Zsigmond Ágost lengyel király és felesége, Katalin (II. Miksa császár húga) között kellett elsimítania egy heves konfliktust, hogy előkészíthesse a terepet egy Habsburg-házi lengyel uralkodó megválasztásához.

5 1556-ban írta Párizsban Celio Secondo Curionénak, a bázeli egyetem kiváló humanista professzorának, az itáliai antitrinitárius irányultságú bázeli heterodoxia egyik fő vezetőjének.

6 Michael Servet, *Restitutio Christianismi*. Genève. 1553.; F.H. Littel, *The Origins of Protestant Sectarianism*. New York. 1963.; J. Friedman, *Michael Servetus. A Case Study on Total Heresy*. Genève. 1978, ill. 1980.

7 Costil, P., *André Dudith humaniste hongrois. 1533-1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris. 1935. Pirnát Antal bevezető tanulmánya szemléltető háttérképet rajzol a Transylvániai valláspolitikáról, toleranciáról és vitákról, melyet a *Bibliotheca Unitariorum* második kötetéhez írt (*De Falsa et Vera...*). Akad. Bp. 1988. XXII-XXXVIII. pp.

Lengyelország⁸

Dudith hathatósan teljesítette küldetését. Megjegyzendő, hogy igen hamar gyökeret vert Lengyelországban, többek között számos lengyel barátjának köszönhetően, akikkel még padovai és párizsi tanulmányai során ismerkedett meg. Mivel azonban alábecsülte a lengyel királyság diplomáciai érdekérvényesítő képességét, küldetése nem hozta meg a várt eredményt, sőt 1567 derekán teljesen kudarcba is fulladt, amikor Dudith lemondott valamennyi egyházi méltóságáról, és házasságot kötött egy lengyel nemesi család lányával.

Ez a lépése nemcsak nemzetközi botrányt váltott ki, hanem a császár roszallását is, aki végül tudomásul vette Dudith indokait, és mindössze azt tiltotta meg számára, hogy az ügyet nyilvánosan szóba hozza, illetve a római egyházzal vitázzon. Dudith diplomáciai pályafutása átmenetileg megrekedt: az egyházzal való szakításától kezdve 1572-ig másodlagos szerepet játszott Lengyelországban, II. Miksa császár fizetett diplomatájaként. Másrészt ekkorra igen népszerűvé vált a reformációt támogató politikai, értelmiségi és vallási körökben, főként a református egyházon belül, amelyet az 1560-as évek közepén jelentősen meggyengített az antitrinitáriusok kiválása. Ezek a körök arra számítottak, hogy Dudith csatlakozik hozzájuk. Ennek lehetősége komolyan riasztotta a római katolikusokat, akik Dudithban egy újabb Luther Mártont láttak.

Dudith alaposan tanulmányozta a természettudományokat⁹, élénken érdeklődött az asztrológia iránt, könyveket és kéziratokat gyűjtött, és kiterjedt levelezést folytatott. 1572 júliusában mindezen foglalatosságainak és vitáinak szinte egy csapásra véget vetett Zsigmond Ágost halála. Dudith visszatért a politikába és tevékenyen közreműködött abban, hogy a lengyel trónt II. Miksa számára biztosítsa. Az első interregnum idején is fontos szerepet töltött be, de nem sokkal Valois Henrik elmenekülése után már II. Miksa lengyelországi nagykövete lett és a Habsburg érdekcsoport tevékenységének de facto szervezője is.

8 Lech Szczucki, Polish and Transylvanian Unitarism in the second half of the 16th century, in: Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century. Edited by Antal Pirnát and Róbert Dán. Bp.-Leiden. 1982.; Biandrata levele a lengyelországi antitrinitáriusokhoz. (Kolozsvár. 1569. október 31.) In.: Balázs Mihály, Teológia és irodalom. Balassa Kiad. Bp. 1998. 197-198. old.

9 Erre példa Dudith Andrásnak 1579-ben Az üstökösök jelentőségéről írott rövid kommentárja. In.: Frank D. Dániel, Nem az égben van. Püski. Bp. 2006. 145. old.

A karrierdiplomata¹⁰

Ügyes és merész – szükség esetén gátlástalan – diplomata lévén, aki hajlandó volt mindent egy lapra feltenni, többször is nézeteltérése támadt az óvatos Miksa császárral. Báthori István erdélyi fejedelemnek¹¹ az ily módon elveszített lengyel trónra kerülését Dudith a pénzhiánynak tulajdonította és annak, hogy a császár nem volt hajlandó teljes odaadással – akár haderővel is – küzdeni a lengyel trónért. Csakhogy teljesen alábecsülte a lengyel nemesek többségét, akik félelemből nem voltak hajlandóak a Habsburgok pártjára állni, nehogy abszolutista rendszer jöjjön létre Lengyelországban. 1575 áprilisában Dudithnak távoznia kellett Lengyelországból. Diplomáciai pályafutása gyakorlatilag véget ért, amikor 1576-ban elhunyt pártfogója és barátja, II. Miksa. A trónörökös II. Rudolf fenntartásokkal fogadta, és csupán egy diplomáciai küldetéssel bízta meg 1586-ban, amelyet Dudith vonakodva fogadott el. 1577-től 1579-ig Morvaországban, majd 1579 végétől haláláig – kisebb megszakításokkal – Wrocławban tartózkodott. Az evangélikusok nem tudták megbocsátani reménytelen gyengekezűségét a vallási heterodoxiával szemben, ezért gyanakvással szemlélték. Így került szoros kapcsolatba a wrocławwi értelmiségieknek egy titkos református csoportjával, de közben változatlanul ápolta kapcsolatait a nemzetközi *respublica litteraria*ival. Ekkoriban érdeklődése főleg az orvostudományra és az asztrológiára irányult. Röviddel a halála előtt úgy tervezte, hogy Wrocławból áttelepül Lengyelországba, ahol óriási földbirtokokat vásárolt, de végül Wrocławban halt meg 1589-ben. Halálát egy korszak lezárulásának tekintették.

Levelezések

Hatalmas, bár sajnos töredékesen fennmaradt levelezésében igen érdekesen tükröződik egy buktatókkal és olykor nyílt, ráadásul igen éles ellentmondásokkal teli, szövevényes élet: egy olyan személyiséggé, aki egyszerre volt humanista, egyházi méltóság, diplomata, a természettudományok hódolója, könyvimádó, tudósok pártfogója és végül, de nem utolsósorban merész vallási gondolkodó. Dudith András öröksége mintegy 1400 elküldött és fogadott levélben nyilvánul

10 Pl.: Dudith replied to the Emperor's letter on April 9th 1568. In.: Pirnát Antal, Introduction. *De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii et spiritus Sancti Cognitione Libri Duo*. Albae Juliae. 1568. Reprint: Akad. Bp. 1988. *Bibliotheca Unitariorum*. Vol. II. XXXV-XXXVI. old.; Costil, P., André Dudith humaniste hongrois. 1533-1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris. 1935.

11 Lech Szczucki, Polish and Transylvanian Unitarism in the second half of the 16th century. i. m.

meg.¹² A levelezés kiadását a francia Pierre Costil, egy értékes Dudith-monográfia szerzője¹³ kezdeményezte még évekkel a II. világháború kitörése előtt, mégpedig Juhász Kálmánnal együttműködve, aki szintén több értékes tanulmányt írt Dudithról. Ez azonban nem valósult meg. Az ötletet 1972-ben a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai-Szociológiai Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz Kutatócsoportja újra felvetette. Lech Szczucki másodmagával – a budapesti prof. Szepessy Tiborral együtt – a kilenc kötetesre tervezett napvilágot látni vágyó kiadvány szerkesztőjeként aposztrofálta magát.¹⁴ Itt érdemes kiemelni, hogy szerkesztőmunka során nagyszámú (óvatos becslések szerint is négyszáz), eddig teljesen ismeretlen levelet tettek közzé. Pontosán tudjuk, hogy néhány írásmű talán elkerülte a figyelmüket, de valahol meg kellett húzniuk a határt, hogy elkezdhessék az első két kötet szerkesztését.

Az I. kötet az 1552 és 1567 közötti időszakot öleli fel, a II. kötet az 1568–1572 periódust.

A levelek nyelvezete, filológiai-társadalomtörténeti értékelése

Dudith sokszínű és változatos levelezése fontos helyet foglal el a 16. század gazdag episztolairodalmában. A levelek nyelve egyébként főleg latin, sok esetben olasz, illetve elvétve magyar és német. Lengyel levelekről nincs tudomásunk, bár Dudith ezt a nyelvet is igen jól ismerte. Lengyel levelezőtársai azonban többször is az anyanyelvükön írtak neki. A levelezés – hogy csupán néhány példára szorítkozunk – először is fontos forrása Közép- és Kelet-Európa (Habsburg-monarchia, Lengyelország, és bizonyos fokig Erdély) politikátörténetének. Másodsor, sokat elárul az akkori *respublica litterariá*ról, arról a kötetlen, kozmopolita és felekezetek feletti szövetségről, amelyet sokféle országból és közezből származó tudósok alkottak. Harmadsor, a levelek számos új adalékkal szolgálnak a tudománytörténet számára – a klasszikafilológiától kezdve az orvostudományon át a csillagászatig. Negyedszer, fontos forrásművei azon antitrinitárius mozgalmak történetének, amelyek a 16. század második felének Európájában alakultak ki. Szükségtelen hozzátennünk, hogy mindezek a vonatkozások áthatják és kiegészítik egymást.

12 A levelek jelenleg nagyrészt a Bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, illetve a Wrocławii Egyetem könyvtárának őrzetében vannak, egy részük súlyos súlyosan megsérült a II. Világháborúban. Több tucat európai levéltár és könyvtár gondozza Dudith különböző terjedelmű leveleit, sőt egy-egy önálló autográf írását is.

13 Párizs. 1935.

14 Ezeket a sorokat Lech Szczucki 1986-ban írta.

Dudith és a vallási heterodoxia¹⁵

Most pedig korábbi ígéretemhez híven rátérnék arra, miképpen viszonyult Dudith a vallási heterodoxiához, különösen az antitrinitarizmushoz. Mivel a téma szerteágazó és a dokumentációja is bőséges, teljes kifejtésére nincs mód egyetlen tanulmányban. Ennek megfelelően csak egy rövidebb korszakot vizsgállok (1568-tól 1572-ig), a későbbi időszakból pedig meghatározott eseményekre szorítkozom.

Dudith András 1565-os megérkezésekor Lengyelországnak már több mint két éve saját antitrinitárius egyháza volt (ún. kiségyház), amely a református egyházból (ún. nagyegyház) vált ki a szentháromság-dogma vitájának következtében.¹⁶ A mozgalom kialakulásában számos tényező játszott közre, amelyeknek hatása és fontossága a mai napig is vitatott. Legyen elég a figyelmet azokra a tényezőkre felhívnom, amelyek a mozgalom főbb irányvonalait határozták meg. A szocinianizmust¹⁷ megelőző időszakban a lengyel antitrinitarizmus erősen a református tanítás hatása alatt állt, és általában el is fogadta annak lényeges tételeit, így a megigazulás és a kegyelem elméletét, valamint a szentségekkel kapcsolatos felfogását. Másrészt a lengyel antitrinitarizmus tanainak kialakulásában jelentős szerepet játszott egyes itáliai eretnekek valláskritikai szemlélete.¹⁸ Azon orvosok, tudósok és értelmiségiek viszonylag kis számú, de jól szervezett és magasan képzett csoportja, akiknek az 1540-es és 1550-es években el kellett hagyniuk Itáliát, először Svájcban találtak menedéket, de kételkedve és fenntartásokkal fogadták a református egyházak sérthetetlennek tartott hittételeit (Szentháromság, Krisztus isteni természete, gyermekkereszttség, predesztináció), illetve elutasító magatartást és felekezeti türelmetlenséget 'anúsítottak a református ortodoxiákkal szemben, így heves ellentétbe kerül' elük.

A lengyel antitrinitarizmus tanítása, amelyet mindezen – gyakorta különféle – tényezők alakítottak ki, külső tényezőkkel vívott durva harcok (római katolicizmus, protestantizmus) és belviszályok (gyermekkereszttség és Krisztus preegzisztenciája) folyamatában vált egységessé, így a helyi lengyel és litván egyházak többsége csak az 1570-es években fogadta el. E tanokat a 16. század végén Faus-

15 Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Akad. Bp. 1973.; Pirnát Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp. 1976.; Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. *Humanizmus-Reformáció* 14.

16 Lech Szczucki, *L'antitrinitarismo in Polonia*. Bologna, 1974.

17 Lech Szczucki, *Socinianism and its role in the culture of the XVIth to XVIIIth Centuries*. Warszawa-Lódz. 1983.; Z. Ogonowski: *Socynianizm a Oswiecenie*. Warszawa. 1966.

18 Williams G. H., *The Radical Reformation*. London. 1952. Magyar vonatkozások: Barlay Sz., *A magyar reformáció és az észak olasz szabadgondolkodás*. Bp. 1949.

tus Socinus (1539–1604) itáliai gondolkodó reformálta, akiről az egész mozgalmat szocinianizmusnak nevezték el.¹⁹

Az antitrinitarizmus központi problémája a szentháromság-tan és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó krisztológia²⁰ kérdésköre volt. A probléma jól nyomon követhető az egyik legkiválóbb lengyel antitrinitárius vezető, a brzezinyi Grzegorz Paweł (kb. 1521–1591) műveiben. Bőséges munkásságát erősen meghatározták Giorgio Biandrata, a későbbiekben pedig Faustus Socinus művei. Tevékenységének első időszakában (1562–1566) főként arra törekedett, hogy megcáfolja a 325-ös niceai zsinat szentháromság-értelmezését, és szemmel láthatólag kevésbé figyelt arra, hogy pontosan megfogalmazza saját álláspontját. Bírálatát szigorú biblikus szellemben fogalmazta meg, de szívesen hivatkozott az ókeresztény szerzők véleményére is²¹, akárcsak arra, hogy nem szabad eltávolodni „az apostoli idők egyszerűségétől”. Kritikája azon a meggyőződésén alapult, hogy a szentháromság-dogma az utolsó skolasztikus maradvány a Kálvin, Luther és Zwingli által reformált keresztény tanokból. Határozottan elutasította a skolasztikus szóhasználatot (*essentia*, *relatio*, *persona*) mint elhamarkodott kísérletet a legmélyebb isteni titkok megbolygatására, miközben szívesen hagyatkozott jellegzetesen nominalista érvekre: „A háromság, az egység és a négység elvont fogalmak, amelyek nem jelölnek szubsztanciát.”

A szentháromság nikaii-kalkedóni dogmája helyett Paweł három isteni személy létét állította, akiket csak közös akaratuk és cselekvésük köt össze. Mivel ráeszmélt, hogy egy ilyen értelmezés a politeizmus vádját vonhatná maga után,

19 Dávid Ferenc vonatkozásában Faustus Socinus, *De Jesu Christo invocatione Disputatio*. Rakoviae. 1595; *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. II. Irenopoli (Amsterdam) 1656.; Faustus Socinus, *De Unigeniti Filii Dei existencia*, Inter Erasmum Johannis et Faustum Socinini etc. Rakoviae. 1595. -Christopher Sand, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, ed. Lech Szczucki. Varsoviae. 1967.; Joachim Ursinus, *Praefatio ad Otko Casmanni Anti-Socinum*. Auberger. 1612.; G.G. Zeltner, *Historia Crypto-Socianismi Altorfini*. Lipsiae. 1729.

20 „A krisztológia az emberi és az isteni közötti közvetítés. A keleti kereszténységen belüli eretnekségek, így az arianizmus az atya és a fiú consubstantialitásának tagadásával, majd a nesztorianizmus Jézus két természetének éles – diszkontinuum – megkülönböztetésével, s a monophüszitizmus (egységes szellem), amely viszont Jézus isteni természetébe oldotta volna föl az emberit, mind az isteni és az emberi közötti áthidalhatatlan szakadékot fejezték ki, végső leegyszerűsítésben: az istenkirály és a – bizonyos szempontok szerint – egyformán alávetett közösség transzcendálhatatlan dichotómiájaként”. A krisztológia az isteninek emberi formában történő megtestesülése révén lehetővé teszi az emberi és az isteni szféra érintkezését, másrészt az üdvözülésnek mintegy ontologikus megalapozását adja. In: (Simon Róbert szerk.) *Goldziher Ignác, Az iszlám és kultúrája*. I-II. Gondolat. Bp. 1981. 928-929. old.

21 Valószínűleg a kortárs forrásként használt egyháztörténeti gyűjtemény: *Ecclesiasticae Historiae Auctores... Redigit. W. Musculus*. Basileae 1562.; *Beatus Rhenanus, Auctores historiae ecclesiasticae*. Basileae. 1535, illetve láttam 1555-ös kiadású példányt is. Továbbá: Eusebius, *Historia Ecclesiasticae*. Ed. Szintén W. Musculus. 1566.

nyomatékosan hangsúlyozta az Atyaisten elsőségét. Ez a reformátusok és római katolikusok által egyaránt triteizmusnak nevezett értelmezés csupán átmeneti állapot volt Paweł (és a legtöbb lengyel antitrinitárius) gondolkodásmódjának alakulásában: nézeteit Laelius és Faustus Socinus írásainak hatására 1565 és 1568 között felülvizsgálta. Az alapvető újítás a következetes unitarizmus vallása lett, bár magát a kifejezést először csak a 16. század végén használták Erdélyben.

Az elsőségétől megfosztott Krisztus immár csak embernek minősült, igaz, olyannak, akit érdemeinek köszönhetően istenfiúi méltóságra emelt az Atyaisten. Másrésről a szentlélektől teljesen elvették az önállóságát, és Isten szellemének tekintették. E krisztológiai átértékelések fontossága az anabaptista tendenciájú „kisegyház” létrejöttében nyilvánult meg maradéktalanul, akárcsak a kapcsolódó egalitárius társadalomelméletekben, amelyek már nem sokkal 1565 előtt is jelentkeztek. Jézus történeti személyként, a szegények és szenvedők barátjaként és védelmezőjeként lett az eszményi erkölcs példaképe, akit minden igaz kereszténynek követnie kell.²² Krisztus utánzása egyrésről önfeladással jár, azaz minden földi vágyról és szokásról való lemondással, másrésről keresztthordozással, azaz a szenvedések és üldöztetések elviselésével.

A „kisegyház” etikája

A lengyel antitrinitarizmus etikája avagy – tágabb értelemben – társadalompolitikai gondolkodása a szekták jellegzetesen pesszimista szemléletéből eredt, amely szerint a gondviselés kifürkészhetetlen rendelése két egyenlőtlen részre osztotta a világot: Krisztus maroknyi hű követőjére és „a világra”, vagyis az előbbiekkal ellenséges vagy a legjobb esetben is csak közömbös többi emberre. Ez a szembeállítás drámai és heroikus jelleget kölcsönzött ennek az etikának. A hegyi beszéd²³ békét hirdető részei alapján különös hangsúlyt nyert az az elv, hogy a gonosszal egyedül Istennek szabad szembeszállnia, és az evangéliumok parancsolatait szó szerint be kell tartani. Ennek szellemében a keresztény élet nem más, mint szüntelen, többfrontos harc sok ellenséggel szemben.

Ez az etika elkülönülést hirdetett a világtól, és ellenezte a „kisegyház” tagjainak „kardforgató” hivatalait, vagyis minden erőszakon alapuló tisztség betöltését, így nyílt ellentmondásba került Lengyelország és általában Európa politikai

22 A történelmi Jézus. A 18. században élt H. S. Reimarus hamburgi orientalista profánabb Jézus-képet dolgozott ki. A francia és német felvilágosodás szabadabb gondolati légkörében született meg a mai (racionálisabb igényű) Jézus-kutatás, melynek két fő iránya E. Renan és A. Loisy historikus megközelítése. Az előbbi központi kérdése az, hogyan lett az emberből Isten, az utóbbié, hogy hogyan formálta az egyházi hagyomány az Istent emberré. (Hahn. Kossuth. 1982. 203. old.)

23 Mt 5,1–7,27.

és jogrendjével. Érdemes megjegyezni, hogy a társadalmi rendről ebben a tekintetben sokkal kevésbé beszélhetünk, mivel a lengyel antitrinitarizmus (túlzott lelkésedésének 1569-től 1570-ig tartó rövid időszaka után) határozottan elutasította a morvaországi hutteriták vagyonszövetségét. Tegyük hozzá, hogy az 1560-as évek végének „kisegyházi” zsinátain gyakorlatilag süket fülekre találtak, s így életszerűtlen követelésként elsikkadtak azok a javaslatok, hogy a pártfogó nemesek a vagyonukról lemondva végezzenek kétékezi munkát.

Röviden jellemeztük a lengyelországi „kisegyház” 1560-as és 1570-es évekbeli ideológiáját, mert ennek ismerete nélkül nehéz lenne megérteni Dudith vallási nézeteinek és megnyilatkozásainak változását. Tegyük azonban hozzá, hogy az erdélyi antitrinitarizmus is ekkor bontakozott ki, méghozzá többé-kevésbé azonos körülmények között, bár megjegyzendő, hogy az anabaptizmus társadalomszemlélete jóval kevésbé hatott rá, mint Lengyelországban. Ez utóbbi körülmény bizonyára azzal magyarázható, hogy az erdélyi egyház az uralkodó (János Zsigmond) támogatását élvezte, és sikerült elnyernie a törvényes működés jogát.²⁴ Másrésztől Giorgio Biandrata több ízben is figyelmeztette a lengyel egyházakat, hogy az anabaptizmus a szektásság zsákutcájába vezet. Mind e később megnyilvánuló különbségek ellenére bizvást kijelenthetjük, hogy a lengyel és az erdélyi antitrinitarizmus több szoros szállal kötődött egymáshoz – mondhatni: afféle unitót vagy közösséget alkottak.

Viták, eredmények?

Dudith már 1565-től kezdve érdeklődéssel figyelte a lengyelországi szentháromság-vitákat. Andreas Frycz Modrzewski, a kitűnő lengyel politikai szakíró Zsigmond Ágost király kezdeményezésére vállalta, hogy egy mű megírásával kibékíti a Szentháromság híveit és tagadóit, már 1565-ben idézte Dudith egyik megnyilatkozását.²⁵ Még püspöki mivoltában állást foglalt egy szabad és korlátozásoktól mentes szentháromság-vita mellett, amely véget vehet a nézeteltéréseknek. Politikainak is nevezhető állásfoglalása lehetővé tette, hogy szabadon manőverezhessen Lengyelország különböző vallási csoportjai között. Ez megfelelt II. Miksa pragmatikus reálpolitikájának is, mivel a császár nem törődött különösebben dogmatikai kérdésekkel. Dudith hű maradt álláspontjához, miután szakított

24 Az 1568. évi tordai országgyűlés proklamációjában a politikai indíttatású vallási tolerancia mozgalmával találkozhattunk. Az antitrinitarizmus ebben az esetben dogmaellenességet jelent. A Dávid és Blandrata által irányított, Erasmus és Castello szellemiségét hordozó mozgalmat Zsigmond király vezette be a gyakorlatba. Franciaországban e tolerancia meghonosítóit *les politiques*-nek nevezték. Ilyen mozgalmat vezetett Lengyelországban Jan Zamoyski, illetve Németalföldön Coornhert – Orániai Vilmos tanácsadója és barátja. (Goudoever 1986,62)

25 A *Sylvae quattuor* című posztumusz alkotása 1590-ben készült el egy krakkói unitárius nyomdában.

a katolikus egyházzal, de igen gyorsan jelét adta antitrinitárius beállítódásának. Krakkóban erős antitrinitárius egyház működött. A város kiterjedt itáliai kolóniájának egyes tagjai szintén rokonszenveztek a mozgalommal. Dudith – lengyel reformátusok véleménye szerint – Gianpaolo Alciati itáliai orvos személyében talált rá krakkói hitvitáinak fő társára, aki egy honfitársával, Prospero Provanával együtt kiemelkedő szerepet játszott a „kisegyház” hitvitáiban.

Ismeretes továbbá, hogy Dudith levelezni kezdett az erdélyi antitrinitáriusok általa nagyra becsült vezetőivel. Ekkoriban alapos teológiai tanulmányokat folytatott; érdeklődése főként a szentháromság-tanra és a krisztológiára irányult. E kapcsolatai és érdeklődési területei természetesen nem kerültek el sem a római katolikus, sem a református ortodoxia képviselőinek figyelmét. Egyik közeli barátja, Stanisław Grzepski, a krakkói Jagelló Egyetem buzgó katolikus professzora döbbenetében meg is szakította vele a kapcsolatot, amikor Dudith otthonában fültanúja lett annak, hogy Gianpaolo Alciati Krisztus előzetes létezésére (preegzisztenciájára) utal. De még jobban megrémültek azok a reformátusok, akik arra számítottak, hogy Dudith végül belép az egyházukba. 1568 közepétől kezdve Dudith mindinkább lengyel és különösen svájci reformátusok – többek közt olyan kiválóságok, mint Théodore de la Bèze, Johannes Wolf és Josiah Simler – meggyőződését, ösztönzését és figyelmeztetését tette magáévá. Mindezt jól jellemzi Dudith egyik levele, amelyet 1568 márciusában írt Miksa császárnak. Miután értesült arról a később hamisnak bizonyuló hírről, hogy a császár halálra ítélte az antitrinitárius Egri Lukácsot, hevesen tiltakozott, ugyanakkor figyelmeztette a császárt, hogy a vallást nem szabad tüzzel-vassal védelmeznie, mert „manapság más magatartás szükséges”. A császárnak figyelembe kellene vennie – tette hozzá –, hogy Krisztus előzetes létezésének dogmáját napról napra egyre többen utasítják el, köztük mágnások is (ez Dudith túlzása volt). A Habsburg-dinasztiának tehát nem állhat érdekében elidegeníteni e potenciális választófejedelmeket hittársaik esztelen üldözésével. Végül kijelentette, hogy a lelkiismereti szabadság nélkülözhetetlen Lengyelország belső békéjének és rendjének biztosításához.

Talán a legfontosabb közvetlen forrás, amelyből Dudith 1568 és 1572 közötti vallási nézetei megismerhetők, nem más, mint levelezése. Az első hely azokat a leveleit illeti meg, amelyeket Théodore de la Bèze, Johannes Wolf és Josiah Simler svájci és Jan Łasicki lengyel reformátusoknak küldött. E levelezés igen szokatlan volt a 16. század második felében, amikor mind a római katolikusok, mind a reformátusok hitbéli álláspontja megmerevedett. Ehhez képest előttünk áll a református teológiai elit, miután éveken át visszafogott, bár folyamatosan növekvő bosszúsággal hátrította el egy olyan ember támadásait és súlyos vádjait, aki pártatlanságot színelve keresett egy a hitének és törekvéseinek lehető legjobban megfelelő egyházi szervezetet. Dudith a svájci teológusokkal számos témáról vitakozott: egyházelméletről, szentírásértelmezésről, szentháromságtanról, krisztológiáról és – nem utolsósorban – a vallási türelemről. Levelezése

igen szerteágazó volt. Hosszú, olykor több tucat oldalból álló leveleire a svájci hittudósok – különösen Johannes Wolf – kimerítő részletességgel válaszoltak: inkább értekezések, semmint levelek formájában. Témájuk elsősorban az egyház problémája volt, amelyet Dudith nagy vonalakban vázolt fel. Az igaz és valóban egyetlen egyház helyéről töprengve azt a következtetést vonta le, hogy ilyen címet aligha lehet adni a protestáns egyházaknak. Úgy vélte, ezek híján vannak a hitbéli egységnek a teológusok nézeteltérései miatt, méghozzá nemcsak a különböző felekezetek (pl. református és evangélikus) között, hanem egyazon felekezeten belül is. A protestantizmus ideológiája – jegyezte meg nem minden él nélkül – voltaképpen a pápaság elutasításáról ismerszik meg. Ám kritikai céljainak sokasága nem leplezheti, hogy a protestáns egyházak radikálisan eltérnek egymástól lényeges tanításaikban. A protestantizmus új jelenség, alig ötven éves, és bár voltak előzményei, nézetei csupán részben azonosak. Ezzel szemben a római egyház tiszteletre méltó ősiséggel, hagyományozódással és „csodálatos renddel” büszkélkedhet, amely abban nyilvánul meg, hogy hierarchiájának legmagasabb részei összekapcsolódnak a középsőkkel, ez utóbbiak pedig a legalsókkal. Ezek a kötelek – az évszázados tekintély és a sok vértanúhalál révén – lehetővé teszik, hogy a római egyház hatékonyan vegye fel a harcot ellenfeleivel. Központosított szervezete erőteljes tekintéllyel ruházza fel, s így meg tudja fékezni az egységét fenyegető viszályokat. Ilyen tekintély nem létezik a protestáns egyházban, ezért anarchia és öntörvényűség jellemzi, amelyet sem világi, sem egyházi hatalom nem tud megakadályozni.

Ám ezzel még nem ér véget kifogásainak sora. Dudith mély felháborodással ítélte el a protestánsok körében megnyilvánuló türelmetlenséget.²⁶ Meggyőződésük szerint – bár ezt egyetlen komoly érv sem támasztja alá – ők képviselik egyedül az igaz egyházat. Ezért kegyetlenül üldözik a más véleményen lévőket, pedig köztudott, hogy az apostolok nem öltek, és nem is száműztek senkit, sőt vallásháborút sem indítottak.²⁷ Szóljon hát értekezésük a keresztyén szeretetről és irgalmasságról is! Szégyenletes mentség, hogy a protestánsok nem ölik meg a hitbéli kérdésekről másként gondolkodókat, pusztán kiszolgáltatják őket a világi hatóságoknak (magisztrátus). Köztudott, hogy a pápisták ugyanezt állítják. Továbbá: „Ki ne tudná, hogy Szervét Mihály kinek az utasítására és felbujtására szenvedett máglyahalált?”

26 Gondoljunk csak Szervét Mihály iszonyatos kínhalálára, amikor is „tudományos pamfletjeit” rákötözve pokoli kínok között égették meg – történt mindez Kálvin utasítására. Állítólag Kálvin nem bírván nézni döntésének eredményét, még könyörgött is, hogy állítsák le a kivégzést. Persze Szervét így sem kerülhette volna el sorsát, hiszen nem sokkal kínhalála után a katolikusok is felállítottak egy szimbólikus Szervét bábut, és rituálisan megégették. Előbb-utóbb a társadalmi háttér szükségszerű következményeképpen úgysis kivégezték volna.

27 Ezeket az üldözéseket a szónoki tehetséggel megáldott remek gondolkodó, Théodore de la Bèze szentesítette a *De haereticis a civili magistratu puniendis* című könyvében.

Jegyezzük meg ennek kapcsán, hogy Dudith megemlíti még John Alscónak az evangélikusok általi üldöztetését, az itáliai antitrinitárius Valentino Gentile berni kivégzését (1566), valamint az öreg Bernardino Ochinót, az itáliai heterodoxia egy másik képviselőjét, akit 1563 telén száműztek Bázélból.

A látszat ellenére Dudith nem kívánt rekatolizálni, bár Róma ereje és hatékonysága egyértelműen lenyűgözte. Vitáját, mondhatni, azért hegyezte ki, hogy bizonyítsa: a protestantizmus félúton megtorpant, és nem vitte végbe nagy tanításbéli újítását. A protestánsok – és érvelésének talán ebben kell látnunk a velejét – nem merték teljes mértékben megtisztítani a kereszténységet az egyházi hagyomány által hordozott hibáktól. Csakhogy furcsamód pontosan ugyanez a hagyomány irányult e hibák ellen is. A protestánsok, akik e hagyományból táplálkoztak, telve a gyökeres változásoktól való félelemmel megfeledeztek arról, hogy egykor őket is újítással vádolták, megőrizték az Atyaisten és Fia tanítását, a keresztény tanítás lényegét, amely szöges ellentétben állna Isten Igéjével?

Dudith hitvallása

Dudith kijelenti, hogy a szigorú szentírás-értelmezés híve²⁸, majd kifejti ezzel kapcsolatos álláspontját. Mivel Isten abszolút és transzcendens lény, aki meghaladja az emberi elme lehetőségeit, a vele kapcsolatos valamennyi emberi spekuláció gőgös és istentelen. Az ember csak az Írás révén ismerheti meg Istent,²⁹ így mindössze az „adumbrata Dei in litteris sanctis imago”-t ragadhatja meg. Az Athanasziosz-féle hitvallás³⁰ – Dudith szerint – egy szerzetes (későbbi feltételezések szerint Szent Atanáz) képzeletének szüleménye, aki állítólag misztikus lelkesedésében látta a szentháromságot. (Figyeljük meg, hogy az arisztotelészi szellemiségű Dudith folyvást nyíltan szembefordult mindennemű miszticizmussal és sugalmazottsággal.³¹) Ám a szentháromság dogmájáért elsősorban azokat az egyházatyákat és egyházi írókat okolta és tette felelőssé, akik a görög filozófia – véleménye szerint – ellenállhatatlan hatása alá kerülve újplatonista szemlélettel olvasták az evangéliumokat.³² Így Isten tiszta igéje emberi spekulációval szennyeződött be: meggondolatlan és nemtörődöm hittudósok szövevényes fogalmi apparátust dolgoztak ki, és ezzel megteremtették a szentháromságot, amelyről az

28 Dán Róbert, Dudith András és a „Lingua primigenia” kritikája. *Reneszánsz-Füzetek* 9. MTA. 1971. 103-120. old.

29 „per speculum et in aenigmate”

30 *Symbolum Athanasianum*.

31 Pirnát Antal, *Arisztotelianusok- és antitrinitáriusok*. (Reneszánsz Füzetek 13). Helikon. Bp. 1971.

32 Dudith itt Origenészre, Alexandriai Kelemenre, Nizzai Gergelyre, valamint Ágoston neoplatonizmusára gondol. Frank D. Dániel, *Nem az égben van*. Püski. Bp. 2006. 165-166. old.; Ágoston, *A boldog életútról. A szabad akaratról*. Európa. Bp. 1997.

Írás egyetlen szót sem szól. Ez a dogma még a legműveltebbek számára is képtelenség és érthetetlen. Ha ugyanis feltételezzük egyetlen lényeg és három isteni személy létét, akkor nem is háromsággal, hanem négységgel állunk szemben. Ha pedig feltételezzük, hogy a három isteni személy mindegyike „per se Deus est”, az már maga a szabellianizmus, egy ókori eretnecség, amely a szentháromság személyeit egyazon, egyedüli Isten megnyilvánulási módjaiként értelmezte.

Ezzel a szentírásnak és a józan észnek ellentmondó tanítással Dudith olyan hitvallást állított szembe, amely újszövetségi idézeteken alapult. Szigorúan szentháromság-tagadó volt, és hangsúlyozta az Atyaisten abszolút elsőségét és Krisztus emberi természetét, a szentlélekben pedig pusztán az Atya és a Fiú lelkét látta. Ez alkalommal Dudith azoknak is hangoztatta az érdemeit, akik Isten ígéjének szigorú megtartása közben „feltámasztották a látszólag eltemetett és börtönbe zárt Krisztust”. Ennek kapcsán számos kiemelkedő unitárius vezetőt méltatott (Grzegorz Paweł, Jerzy Szoman, Marcin Krowicki és Socinus – ez esetben nehéz megállapítani, hogy Laeliusra vagy Faustusra gondolt-e –), ám hozzátette, hogy a legtöbbet Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc műveinek köszönheti.

E csoportok vallási ideológiájának ismeretében immár könnyű kitalálni, kik ihlették meg Dudithot. Nyilvánvalóan a lengyel és erdélyi antitrinitarizmus fő ideológusai: Grzegorz Paweł, Faustus és Laelius Socinus³³, Giorgio Biandrata³⁴,

33 Dávid Ferencben és a vele ellentétes Socinusban sok közös vonás volt. A vallási tolerancia dolgában mindketten antitrinitáriusok voltak. Socinus számára lehetséges volt, bár nem szükségszerű, Krisztus megszólítása az imádságban. Dávid nem értett vele egyet, mert – mint mondta – Krisztus a mennyországban van ugyan, de nem él és nem cselekszik. Mivel csak Istent tartotta örökkévalónak, Dávid nem hitt a lélek halhatatlanságában. Socinus szerint Krisztus él a mennyben és képes közbenjárni az emberiség érdekében. Dávid 1579-ben bekövetkezett halála után Socinus úgy gondolta, hogy Jézus még az életében, vagyis mennybemenetele előtt megtapasztalta a halhatatlanná válás élményét, akárcsak Szent Pál (miközben „elragadtatott a harmadik égig”), Hénoch, Éliás, Ezdrás vagy Izajás. George Williams ezt gnosztikus elemnek nevezte a szó szerinti szentírás-értelmezésben. (Goudoever 1986, 62)

34 Giorgio Blandrata már egészen más személyiség, akinek a társadalmi szerepe és helyzete szintén teljesen eltérő volt. Udvari orvosként működött mind az unitárius Zsigmondnál, mind a katolikus Báthory Istvánnál. A király meglegedésére bár sikertelenül próbálkozott kora evangélikusainak és reformátusainak kibékítésével. Dávid Ferencsel együtt támogatta a vallásszabadságot hirdető Zsigmond királyt, mégpedig politikai megoldások keresésével, míg a hitvitázást Dávidra bízta. Őva intette barátját, Dávidot, a társadalmi békét megzavaró, s ezért tiltott vallási újításoktól. Socinustól kért segítséget Dávid megfékezésére, de hiába: Dávidot ő állította bíróság elé. Ő alapította meg az unitárius egyházat – politikai okokból? Dáviddal közösen írta meg a Bibliotheca Unitariorum második kötetét *De falsa et vera cognitione* címen, amelynek hetedik fejezetét részben Erasmusnak szentelték. Blandrata vallásszabadsági eszméjét Castellio ihlette, aki erős befolyást gyakorolt a vallási és politikai ügyekre, amint az a közelmúltban bebizonyosodott. Blandrata számára az antitrinitarizmus feltehetőleg dogmaellenességet jelentett. Franciaországban az ilyen férfiakat nevezték les politiques-nek. E mozgalom képviselői a

Johannes Sommer³⁵ és Dávid Ferenc. Tőlük származtak Dudith alap gondolatai, és ez könnyen bizonyítható is, ha írásaikat összehasonlítjuk Dudith egyes levélrészleteivel. Ahhoz sem fér kétség, hogy Dudith ismerte Sebastián Castellión *De haereticis, an sint persequendi* című művét. Mivel Dudith az egyházat elhagyó római katolikus püspökként nemzetközi tekintélynek örvendett – aminek bizonyos értelemben meg is fizette az árát –, valamint tekintettel későbbi lengyelországi szerepvállalására, tevékenysége jelentős súllyal képviselte és jól szolgálta az antitrinitarizmus ügyét.³⁶

Szkepticizmus

Helyszűke miatt nem áll módomban részletesebben ismertetni Dudith későbbi vallási nézeteit. Ez már egy másik tanulmány tárgya lehetne [...]. Ennek megfelelően csupán néhány megjegyzésre szorítok. Valószínű, hogy Dudith nem kizárólag megalkuvásból távolodott el az antitrinitárius egyháztól. Ismeretes, hogy számos képviselőjével barátságban maradt, illetve szívesen segédkezett több rokonszenvezőnek, még ha így gyanúba és olykor súlyos kellemetlenségekbe sodorta is magát a Wrocławban élő vakbuzgó evangélikusokkal szemben.

németalföldi Orániai Vilmos körül, illetve többek között Lengyelországban Jan Zamoyski körül is fellelhetők. (Goudoever 1986,58)

- 35 Sommer János szoros barátságban állt Palaeologusszal. A kolozsvári unitárius iskola-szeminárium rektoraként költészettel és filozófiával is foglalkozott Európa minden rendelkezésre álló filozófiai érvét latba vetette a Szentháromság dogmájának cáfolására. Számára ez a tanítás platóni, tehát pogány, nem bibliai, így elfogadhatatlan. Sommer lefordította Acontius *Satanae Stratagemata* című művét. Fordítás közben a szöveget saját antitrinitárius ideológiájához igazítva megváltoztatta és átrendezte. Acontius úgy vélte, hogy Sátán a katolikus és a protestáns egyházakban egyaránt működik. A szó reneszánsz értelmében humanista volt. E humanista filozófia „lefordításával” Sommer teológiai-biblikus jelleget kölcsönzött az antitrinitarizmusnak. Acontius voltaképpen a deista humanizmus előfutárának tekinthető. Sommer terjesztette továbbá a „*communis propheta*”-t, amely -mint hangoztatta- fellelhető volt az őskereszténység korában is. Ugyanezen eszme Nyugat-Európában is előfordult, pl. a spiritualistáknál, vagy a Szeretet Házában, amely minden tagjától elfogadta a prófétálást. A Szeretet Háza (amellyel Hubert Duifhuis és Caspar Coolhaes is kapcsolatban állt) egyike volt a németalföldi kollegiánusok elődeinek. Sommernek azonban nemcsak a Szentháromsággal kapcsolatban voltak komoly kétségei, hanem az eredendő bűn, a megigazulás, a predesztináció és a lélek halhatatlanságának tanításával is. E dogmákat egytől egyig szükségtelennek vélte az üdvözüléshez. Ezt a szemléletet nevezhetjük vallási toleranciának. (Goudoever 1986,60)
- 36 Dudith András Łasickinek írott, számos példányban terjesztett levele, amely a Rodecki tulajdonában lévő krakkói unitárius nyomdában készült 1590-ben, igen népszerű volt, bár így a svájci teológusokkal folytatott levelezése évekre megszakadt. E kapcsolatait csak az 1570-es évek közepén újította meg. Ezzel egyértelműen arra törekedett, hogy semmissé tegye 1568 és 1572 közötti antitrinitárius érzelmeit.

Véleményem szerint Dudith azért vált meg az antitrinitáriusoktól, mert nem volt ínyére az akkori lengyel egyház szektás és kirekesztő magatartása. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a lengyel anabaptista antitrinitarizmus társadalmi utópiáját káros illúzióknak tartotta. Az erdélyi antitrinitarizmust illetően, amelyen belül éles nézeteltérés nyilvánult meg egyfelől Biandrata, másfelől Dávid és más teológusok között (a legkiválóbb, Iacobus Palaeologus, Dudith közeli barátja volt), Dudith – egyes levélrészletek tanúsága szerint – Dávid álláspontját ítélte elfogadhatóbbnak, amely szerint az imádságban nem kell megszólítani Krisztust. Ekko-riban Dudithot egyértelműen radikális szkepticizmus jellemezte, amely minden tekintetben alapvetően idegen az antitrinitárius gondolkodástól. A szigorú biblia-értelmezés újdonsült híveként 1576-ban így írt Iacobus Palaeologusnak: „Vérzik a szívem, hogy ily sokféle a keresztények véleménye. Ha egy az igazság, mily forrásokból táplálkoznak eme nagy eltérések? Pedig az igazság ott áll a Szentírásban! De miként értelmezem ennyi vélemény közepette? Minden szekta egyedül önmagának akarja kisajátítani.”

E szkepticizmus bőségesen megnyilvánult Dudith és Faustus Socinus levelezésében az 1580-as évek elején.³⁷ Dudith ennek során számos kételyt fogalmazott meg az Újszövetség tekintélyével, s ezen belül az örök élet ígéretével szemben. Socinus egy külön értekezést is írt *De Sacrae Scripturae auctoritae* címen, ám Dudith kételyeit nem sikerült eloszlatnia. Különösen figyelemreméltó, hogy 1536-ban a szociniánus Martin Ruar azért csak Socinus Dudithhoz írott leveleit adta ki (latin fordításban, mivel az eredeti levelezés olaszul folyt), nehogy terjessze a Socinus által határozottan elutasított érveket. Másrészről nem szabad elfelejteni, hogy ebben az időszakban Dudith megnyilvánulásai olyan állásfoglalásról tanúskodtak, amely a szociniánusok, sőt számos egyéb felekezet teológusa számára is teljesei lfogadható volt.³⁸

Konklúzió

Miben is hitt tehát Dudith András? Kijelenthetjük, hogy hitt az Újszövetség erkölcsi igazságában, amelyet a „judaisztikus babonákkal” állított szembe. Ez az igazság az evangéliumok erkölcsi szabályainak mindennapos és szüntelen gyakorlásában nyilvánul meg, illetve a caritasban, azaz abban, hogy más véleményen lévő embertársainkhoz feltétlen tisztelettel, megértéssel és kedvességgel fordulunk. Hitte továbbá, hogy ezek az erények akkor is üdvözítőek, ha valaki olyan

37 A témát igen érdekesen tárgyalja Zbigniew Ogonowski *Socynianizm a Oswiecenie – Szocinianizmus és felvilágosodás* című könyvében.

38 Például a *De commentarum significatione* című, Bázselben kiadott 1579-es értekezésében elvetette az asztrális determinizmust, amely veszélyes az ember szabad akaratát valló kereszténység számára.

egyház tagja, amelynek a hitvallása számára kétes és taszító. (Ugyanakkor a heterodox padovai arisztotelianizmus hagyományának megfelelően úgy vélte, hogy Isten ismerete azon kevés bölcseknek adatik meg, akik az együgyű és jámbor tömegeknek szánt jelképekben és rítusokban felfedezik a lényegét.) Az emberi lény értéke nem a hitvalláson múlik, hanem azon, hogy másoknak mit tud nyújtani. Ez a meggyőződése nyitotta fel szemét a jezsuiták tevékenységének jó oldalára. Az ő önzetlen lelkesedésüket és erkölcsi caritasukat állította szembe – írja keserűen 1581-ben – a protestánsok „büszke vakmerőségével”, akik minden áron uralkodni akartak az emberek lelkiismeretén. Dudith András egyike volt azon kevés 16. századi értelmiséginek, akik alaposan átgondolták a tolerancia értelmét és értékét. És ez önmagában sem csekély érdem.

DR. REZI ELEK

ISTEN ORSZÁGÁNAK MUNKÁSA

ARTHUR J. LONG (1920–2006) EMLÉKÉRE

2006. december 9-én, 86 éves korában elhunyt Arthur J. Long, a 20. század második felének egyik legnagyobb angol unitárius teológusa. Egyházunk nagy tisztelője és a kommunizmus ránk nehezdedő nyomása alatti években egyik legönzettelenebb szellemi-lelki támaszunk volt. Amikor 1977-ben Kolozsvárra látogatott és szószéki szolgálatot végzett a belvárosi templomban, a következő gondolatokkal indította beszédét: „A megtiszteltetés és a kiváltság mély érzésével állok előttetek és szólók hozzátok az unitárius bizonyágtétel és tudomány központjában. Kolozsvár a legrégebbi unitárius gyülekezet otthona a világon; ez a város és egyházközség Dávid Ferenc halhatatlan nevéhez kapcsolódik, aki annak a hitnek az úttörője és vértanúja, amelyet mi is vallunk... Állandóan emlékeztetem angol testvéreimet, hogy az unitarizmus igazi szíve és eredeti forrása annak a hitnek, amelyet mi is vallunk, amely annyira kedves nekünk, az itt van, Erdélyben.”

A tisztelet, elismerés és köszönet érzései közepette szeretném felidézni életútját és szellemi örökségét,

Arthur J. Long 1920. március 10-én született a leicestershire-i Loughborough-ban. Édesapja, Millin Walter Long unitárius lelkész, édesanyja, Amy Charlotte Rosina volt. A köztisztelőben álló lelkész édesapja, aki 1963-ban az Unitárius és Szabadelvű Keresztény Egyházak Főtanácsának elnöki tisztségét is betöltötte – és általában a család vallásos szelleme –, adta az indítást arra, hogy már fiatal éveiben a bölcsélet és teológia iránt érdeklődjék.

Elemi és középfokú iskolai elvégzése után a következő egyetemeken végezte tanulmányait: Exeter College, Oxford (1938–1941), Manchester College, Oxford – jelenleg Harris Manchester – (1941–1944), New College, Edinburgh (1944–1945). 1945-ben ismét az oxfordi Manchester College-ban találjuk, ahol tovább mélyíti teológiai ismereteit, és elkötelezi magát a teológiai tudományosság szolgálatára. Már egyetemi éve alatt különböző tudományos fokozatokat szerez a bölcsészet és a teológia körében.

Lelkészi szolgálatát 1945 májusában kezdte meg. Ennek a hosszú évtizedekre terjedő szolgálatnak fontosabb állomásai: 1945–1952 között a London Blackfriars Mission, és a Stampord utcai, 1952–1975 között a Bolton Unity, 1963–1975 között a Horwich unitárius egyházközségek. Lelkészi szolgálatát lelkiismeretes felkészülés, közösségépítő szándék, mélységes keresztényi lelkiület jellemezte. Bizalmat árasztó megjelenésével, kedves, csendes humorával, önzetlenségével kiérdemelte hívei és ezzel időben tanítványai megbecsülését.